

Э. Ртвеладзе

Древние

МОНЕТЫ

Средней Азии

Э.Ртвеладзе
Ўрта Осиёнинг
кадимги
тангалари

E. Rtveladze
The ancient
coins
of Central
Asia

Тошкент
Ғафур Ғулом
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти,
1987

Э. Ртвеладзе

Древние

МОНЕТЫ

Средней

Азии

Ташкент
Издательство
литературы и искусства
имени Гафура Гуляма
1987

МОНЕТЫ

934

Муаллифдан

Қадимги тангани мен биринчи марта Ставрополь ўлкасининг Зеленчук станицасидаги мактабда ўқиб юрган чоғимда кўрган эдим. Ғалати либосга бурканган бир одамнинг кўкси билан туширилган тасвири ва унинг кўкиши занг остидан қабариб акс этиши бу тангани кўзимга қандайдир сирли ва жозибадор қилиб кўрсатарди. Мен ўшанда дунёдаги энг қадимги танга шу бўлса керак деб ўйлагандим. Орадан анча вақт ўтгандан кейин бу танга эрамиздан аввалги 525-565 йиллар Византияда ҳукмронлик қилган император Юстиниан I даврига мансуб эканини билдим. Менинг тарихга, археологияга, географияга ҳавасим ҳам худди мана шундан бошланган эди.

Кисловодск шаҳрида истиқомат қила бошлаганимдан кейин археологик экспедицияларда ишгирок эгдим, сўнг В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг тарих факультетидаги археология кафедрасига ўқишга ўтдим. Ўша пайтда кафедранинг йирик совет археологика профессор М. Е. Массон бошқарар эди. Илм борасида мен уни ўзимнинг энг меҳрибон устозим деб билман ва биринчи ғалда Ўрта Осиё тангашунослик илми (илми маскукот)даги ўз камгарона ишларим самараси учун ундан ҳамиша миннатдорман.

Михаил Евгеньевич Ўрта Осиё тангашунослиги бўйича махсус дарслик яратган биринчи олим бўлиб, узоқ муддат мобайнида (1935-1965) унинг ўзи студентларга таҳсил берди. Афсуски, олимнинг бу дарслиги китоб ҳолида чоп этилмай қолиб кетди, шунга қарамай, ўрта осийлик олимларнинг бир неча авлоди фақат шу дарслиги орқали тангашунослик илмидан воқиф бўлдилар.

Тангашунослик тарих илмининг энг мураккаб қисмидир: қадимий тангаларнинг асл қимматини белгилаш, уларнинг тарихийлик хусусиятларини очиб бериш учун археология, антропология, маданият ва дин тарихи, тилшунослик, ҳатто математика сингари талай ижтимоий, илмий билимларга эга бўлиш тақозо этилади.

Шундай бир мисол келтирмақчиман. Эрамиздан аввалги V — IV асрларда Ўрта Осиёнинг қатор вилоятларида тамғали сосонийларнинг тангалари кенг тарқалган эди. Улардаги ёзувлар ўрта форс тили — паҳлавийча бўлиб, тамғалардаги ёзувлар эса бақтрия ва сўғд тилларида битилган. Бу тангаларни ўрганиб чиқиш учун тангашунос тадқиқотчи, табиийки, мазкур тиллардан бохабар бўлиши лозим. Аммо бу масаланинг бир томони холос. Тадқиқотчи танганинг иқтисодий аҳамияти, унинг аниқ вазнини билиши, химик анализ ўтказиши, турли вазнларнинг мураккаб графигини чизиши, унинг таркибий қисмидаги у ёки бу металлнинг қай миқдорда эканлигини аниқлай олиши ҳам керак. Кейин аниқланган маълумотларни мавжуд маълумотларга таққослаб, танга ҳақида аниқ хулоса берадиган мураккаб таҳлил ўтказилади. Шундагина танга тарихининг қайси даврига оид эканлиги, унинг вазн залвори, аниқланган барча ўзгаришлар замирида нима ёғибди, сиёсий вазият тангми, пул қаллоблар томонидан ишланганми йўқлиги аниқланади.

Шундан сўнг вазилар графиги тузилиб, тснга зарб этилганда қанча штемпель¹ ишлатилгани ҳисоблаб чиқилади. Тангашунослик илми пул, мол муносабатларининг тарихини ўрганишида, шунингдек умумий тарихни ўрганишида ҳам аҳамияти катта. Ахир, кўп тарихий даврлар ҳақида қўлёзма манбалар бутунлай йўқ, бор бўлганлари ҳам тўлиқ маълумот беролмайди. Ўрта Осиёнинг қадимги ва ўрта аср тарихини тангашунослик материалларисиз ёзиш асло мумкин эмас.

Тангани жажжи ёзма манба деса бўлади. Тўғри, у қўлёзма сингари тафсилотли эмас, аммо холисликка келганда танганинг олдига тушадигани йўқ. Гап шундаки, қўлёзмалар асрлар давомида бошқалар томонидан ўзгартириллар, қайта кўчириб ёздириллар, айрим сўзлар ва ҳатто жумлаларнинг маъноси аслидан узоқлашиб кетарди. Тангаларга зарб этилган ёзувлар эса қандай бўлса шундайлигича сақланиб қолаверарди.

Ўрта Осиё тангашунослигига оид талай мақолалар, китоблар чоп этилган, аммо кенг китобхон оммасига мўлжалланган нашр ҳалигача йўқ. Қўлингиздаги рисола шу камчиликни қисман бўлса ҳам тўлдиради деган умидамиз. Рисоланинг дебочасида биз қадимги ҳамда ўрта асрлардаги Ўрта Осиё тангашунослигининг мураккаблиги ва ранг-баранглиги ҳақида сўз юритмоқчимиз. Агар бу рисола ни ўқиб чиққан китобхон қадимги тангаларни халқ маданияти тарихига оид муҳим ёдгорлик деб қадрласа, демак биз мақсадга эришган бўламиз.

Бу рисоланинг ёзилиши жараёнида мен Совет ва чет эл мутахассисларининг Ўрта Осиё тангашунослигига оид фикр-мулоҳазалари ва материалларидан фойдаландим: бу мутахассисларнинг фамилиялари адабиёт рўйхатида келтирилган. Рисолада Давлат Эрмигажи, Ойбек номидаги Ўзбекистон халқлари тарихи музейи, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номидаги санъатушунослик институти, Ўзбекистон Маданият министрлиги ва тошкентлик коллекционер В. Кучеров йиққан тангалар суратлари берилган. Уларнинг баъзилари ғоят ноёбдир. Альбомдаги тангалар расмини тошкентлик археолог М. Х. Исҳоқов чизган. Машҳур совет тангашуноси Е. К. Зеймаль муаллифга ўзининг қимматли фикр-мулоҳазаларини билдирди. Мазкур альбомни тайёрлашда ва нашр этишда яқиндан ёрдам берган барча ўртоқларга чуқур миннатдорчилик изҳор этаман.

¹ Штемпель — (қолип) танганинг ўнги ва терси нақш этилган асбоб. Штемпель санаш аксарият хазиналарда топилган тангаларни аниқлашда асқотади. (Тарж).

Мелоддан аввалги 45-йиллар Римда Тит Каризий магистрлиги даврида маъбуда Юнона ибодатхонаси қошидаги таксолда ўнгини бежирим аёл бошининг сурати безаб турган, остида «Монета» (Грек тилида «башоратчи») деб ёзилган динор пул зарб этилди. Аслида бу ном маъбуда сифатларидан биридир, кейинчалик Юнона Монета танга зарб этиш илоҳига айланади. Маъбуданинг дастлабки сифати эса ўшандан буён металл пуллар номига нисбат берилиб, уларни монета деб аталган ва ҳозиргача шундай аталиб келинмоқда.

Рим динори зарб этилишига қадар тангалар бир неча асрли тарихий йўл босиб ўтишга улгурган эди. Жуда қадим замонлардан бери тангани афсонавий қахрамонлар ва маъбудлар яратади, деган ақида яшаб келар эди. Қадимги грек манбаларида танганинг келиб чиқиши ҳақида учта фараз борлиги қайд этилади. Биринчи фаразга биноан, тангалар илк бор Кичик Осиё давлати Лидияда зарб қилина бошланган, иккинчи фараз бўйича, кумуш тангани Аргосс подшоҳи Фидон кашф этган, учинчи фаразда, танганинг яратилиши Эолидадаги Кима шахрининг афсонавий шоҳи Мидаснинг хотини малика Гермодик номи билан боғлиқлиги айтилади.

Ҳозирги илмий маълумотларга кўра, зарб этилган танга мелоддан аввал VIII-VII асрда Кичик Осиёнинг Ионий соҳилидаги грек шаҳарларида (бу шаҳарлар ўша даврда Лидия ҳукмдорларининг тасарруфида эди) ва Эгина оролида пайдо бўлган.

Пулнинг пайдо бўлиши қадимги замонларда тараққий этган маданиятлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишларининг қонуний оқибатидан келиб чиққан табиий ҳодисадир. Товар айирбошлашнинг узоқ ҳамда мураккаб жараёни ва чакана савдонинг ривожланиши товар-пул ҳамда қимматбаҳо буюм (ёмби) ишлатиш босқичидан ўтиб, охир-оқибатда маъдан танга пайдо бўлишига олиб келди. Биринчи тангаларнинг ўнг ёки терсида уларнинг ўлчови тўғри, оғирлиги тўла эканлигини тасдиқловчи расм-муҳри билан қимматбаҳо буюмдан (ёмби) фарқланарди.

Расм-муҳрларда хилма-хил геометрик шакллар, ҳай-

Тит Каризий давридаги маъбуда Монета тасвири берилган Рим денарийи ва танга зарб қилиш учун ишлатиларидиган асбоблар.

Римский денарий Тита Каризия с изображением богини. Монеты и принадлежности для чеканки монет. 45 г. до н. э.

Denary of Roman mintage issued by Titus bearing an effigy of a goddess. Coins and mint accessories. C. 45 B. C.

вонлар, кушлар, баликлар, шер, тошбақа, денгиз мушуги, бойўғли ва шу кабилар тасвирланарди.

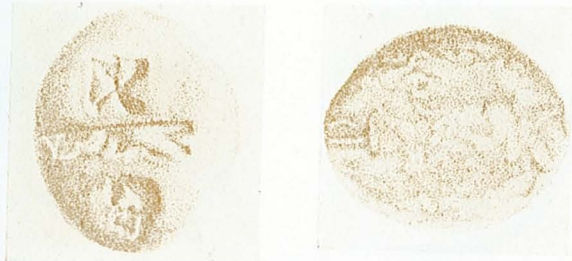
Фақат орадан анча вақт ўтгандан кейин тангаларда ёзувлар, мелоддан аввал IV аср ўрталарида ҳамда Александр Македонский давридан бошлаб подшоҳлар ва маъбудаларнинг тасвири пайдо бўлди.

Лидияда биринчи тангалар электрдан — яъни олтин ва кумушнинг табиий қоришмаси — «оқ олтин»дан, кейинчалик соф кумушдан зарб этиларди.

Фақат машхур подшоҳ Крез (мелоддан аввалги 561-546 йил) — унинг исми беҳисоб бойликлар рамзига айланган — давридан кейин биметаллизмга (тилла ва кумушнинг бирга ишлатилиши) асосланган танга системаси татбиқ этилиб, бу система Эронда кенг тарқалган эди.

Қадимдан танга системаларида, масалан, Милет, Фокей, Эгин, Евбей системаларида ҳар бир вазн стандарти учун махсус зарб этилган турли номиналлар ишлатиларди. Македониянинг гуллаб-яшнаши, қўли устун келиши ҳамда Александр Македонскийнинг давлати бунёд этилиши даврида тангалар номинали ягона нормага келтирила бошланди. Бу вақтда танга зарб этишда асос қилиб 17, 44 гр тетрадрахм ҳамда 4,36 драхмли аттика системаси ишлатила бошланди. Уша даврдан бошлаб бир неча асрлар мобайнида аттика системаси Эллада давлатларида ҳамда Ўрта Осиёнинг жанубий районларида асосий система бўлиб келган.

Ўрта Осиё илк пул пайдо бўлган жойлар сирасига кирмайди: бунинг асосий сабаби — ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг сустлигидир. Бу ерда танга пайдо бўлгунга қадар талай асрлар мобайнида айирбошлик, савдонинг турли-туман, ҳатто қимматбаҳо буюм шакллари ҳукмрон эди. Аммо Ўрта Осиё халқлари ўз территориясида мелоддан аввалги биринчи минг йилликнинг сўнгги уч юз йиллигида пайдо бўлган маъдан пул ҳақида тасаввурга эга бўлмаган дейиш мутлақо нотўғри. Мелоддан аввалги VI-IV асрларда Ўрта Осиё қадимги форс аҳамонийлар давлати таркибида бўлган. Бу давлатда эса мелоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб то IV асрнинг 30-йилларигача олтин (дарик) ҳамда кумуш (сикл) тангалар зарб этиларди. Маълумки, аҳамонийлар қўшинларининг асосий қисмини ўрта осийликлар ташкил қилишган: сўғд, бактрия, хоразм ва сак аскарлари форс подшоҳларининг Грецияга қилган юриш-

ларида фаол иштирок этганлар. Ўрта осиелик жангчилар аҳамонийлар салтанатининг турли шаҳарларида гарнизон хизматини ҳам ўташарди. Ҳеч шак-шубҳа йўқки, ўша даврдаёқ Ўрта Осие халқларининг кўпчилиги қисми маъдан пулни яхши билган, аммо бу ердаги ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг маълум шарт-шароитлари туфайли бу пуллар савдо-сотиқ воситасига айланмай қолган. Ҳозиргача Ўрта Осие территориясида мелоддан аввалги VI-IV асрларга оид далил қилиб кўрсатишга аризулик танганинг бирон-бир намунаси ҳақида хабар йўқ. Ўтган асрда Карки (Туркменистон ССР) шаҳрининг атрофида аҳамонийлар давлатининг олтин дариги топилгани ҳақидаги мужмал хабар бундан мустасно. Қадимдан бу тангаларни «тирандоз» деб аташарди, чунки танганинг бир томонида тиз чўккан кўйи камон отаётган подшо ёки аскарнинг тасвири акс эттирилган.

Тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, аҳамонийлар давлатининг олтин тангаларига берилган «дарик» номи мелоддан аввалги 522-486 йиллар ҳукмронлик қилган подшо Дорий Гистасп номи билан боғлиқ, чунки дастлаб бу тангалар ўша пайтдан бошлаб муомалага чиқарилган.

Мелоддан аввалги IV асрнинг учинчи чорагида қудратли аҳамонийлар салтанати Александр Македонский кўшинлари зарбасидан қулади. Мелоддан аввалги 330-327 йилларда қадимги замоннинг энг забардаст лашкарбошиси Ўрта Осиега забт этиш билан банд бўлди. Туб ерлик аҳоли унинг ўша пайтдаги илғор кўшинларига қарши қаҳрамонона кураш олиб борди. Македонский кўшинлари шаҳар ва қишлоқларни ғорат қилди. Шунга қарамай, Ўрта Осиега жанубий районлари Александр Македонский давлати, кейин эса унинг саркардаси Селевк ўрнатган салтанат таркибига қўшилишининг ижобий томонлари ҳам йўқ эмас эди. Бир қанча вақт ўтгандан кейин Ўрта Осие Эллада давлати асоратига тушиб қолади: илғор грек маданияти шарқнинг энг олис нуқталаригача кириб боради, Эллада таъсиридаги мамлакатлар ўртасида мол айирбошлаш ва маданий алоқалар кучаяди.

Александр Македонский жангчилари ўзлари билан бирга муомаладаги тангаларини олиб келишлари шубҳасиздир, аммо улар ерлик аҳоли орасида урф бўлганмикин? Фанда бу фаразларни тасдиқловчи бирон-бир маълумот йўқ. Ўрта Осие территориясида Александр

Қадимий Лидия тангалари. Эрамиздан аввалги VII-VI асрлар.

Древнейшие монеты Лидии. VII-VI вв. до н. э.

The earliest Lydian coins. VIIth-VIth centuries B. C.

Қадимий Лидия тангалари. Эрамиздан аввалги VII-VI асрлар.

Древнейшие монеты Лидии. VII-VI вв. до н. э.

The earliest Lydian coins. VIIIth-VIth centuries B. C.

давлатига мансуб тангалар ҳам топилмаган. Сурати бизнинг рисоламизда берилаётган Александр Македонскийнинг тетрадрахмаси Ойбек номидаги Ўзбекистон халқлари тарихи музейи фондидан олинган бўлиб, Эллада тангашунослигида энг нодир нусхаларидан ҳисобланади. Унинг ўнг томонида қиёфаси Александрга ўхшаб кетадиган, арслон териси ёпинган Геракл, танганинг терс томонида қўлида қуш тутган Зевснинг тахтда ўтирган қиёфаси тасвирланган.

Александр Македонскийнинг ўлиmidан сўнг унинг салтанатида саркардалар — диадохлар тахт учун шафқатсиз кураш бошлаб юбордилар. Македония давлатининг харобаларида бир неча йирик-йирик эллин давлатлари барпо этилади.

Ўрта Осиёнинг жанубий районлари мелоддан аввалги 312 йили Селевк I Никатор ташкил этган селевкийлар империясининг бир қисмига айланади. Бақтрияда (Шимолий Афғонистондаги ҳозирги Балх) зарб этилган биринчи тангаларнинг пайдо бўлиши селевкийлар давлатининг шарқий областларидаги сатрапи (волийси) кейинчалик унинг подшоҳи бўлмиш Селевкнинг ўғли (Селевк ва машҳур Спитаменнинг қизи Апама никоҳидан туғилган фарзанд) Антиох I номи билан боғлиқдир.

Бошида Селевк I ва Антиох I ларнинг муштарак эмиссиясида кумуш тангалари, кейинчалик эса яғона ҳукмдор сифатида Антиох I тангалари зарб этила бошланди. Уларнинг орасида ғоят қимматбаҳо тангалар: статер, тетрадрахма ва драхмалар бор эди. Рисолада келтирилган Антиох I драхмасининг ўнг томонида шох, унинг терсида мугузли от тасвири туширилган. Бир қанча вақт ўтганидан кейин, яъни мелоддан аввалги сўнгги икки юз йиллик ичида зарб этилган Антиох I нинг тангаларига тақлидан талай ва хилма-хил сўед тангалари пайдо бўлди.

Гарчи селевкийлар даврида тангалар Ўрта Осиёнинг жанубий районларида иқтисодий ҳаётга жорий этилмаган бўлса-да, ҳар ҳолда ерлик халқ улар билан яқиндан танишиб олди.

Дастлабки даврларда тангалар Ўрта Осиёнинг фақат грек аҳолиси орасидагина юритилган бўлса керак, чунки бу пайтда туб аҳоли ҳали пул-товар муомаласи юритишга улгурмаган эди, деб ҳисоблайди таниқли совет тангашунос олими Е. В. Зеймаль. Бу жараён мелоддан аввал III аср, яъни икки мустақил: Парфия ва Грек-Бақтрия подшоҳ-

лиги пайдо бўлган даврда бошланган деб тахмин қилиш, ҳар ҳолда ҳақиқатга хилоф бўлмаса керак. Аммо бу подшоликнинг биринчисида етакчи ролни Жанубий Туркманистонда яшовчи кўчманчи парилар қабиласидан чиққан одамлар ўйнаса, иккинчи ўринда олий насаб греклар туришган.

Юз йилдан сал зиёд, яъни мелоддан аввалги III асрдан то II асрнинг учинчи чорагигача ҳукм сурган Грек-Бақтрия подшолиги тангаларининг аксарияти медальер¹ санъатининг нодир намуналари деб ҳисобланади.

Грек-Бақтрия подшолигининг танга системаси аттик стандартга асосланган эди: тангалар асосан кумуш ва мисдан, баъзан тилладан зарб этиларди. Улар орасида Евкритнинг 20 статерли (160 г.) олтин тангалари, яъни антик дунё даврининг энг йирик олтин тангалари мавжуд. Бундай тангалардан иккитаси ҳақида маълумот бор. Бири, А. Семёновнинг гапига қараганда, Бухоро амири хазинасида сақланган, иккинчиси, Парижда сақланади.

Грек-Бақтрия кумуш тангалари, асосан, бир андозада бўлиб, ўнг томонида ҳукмдор подшонинг, терсида эса у ўзига пир қилиб олган маъбудларнинг, масалан, Зевс, Геракл, Посейдон, Аполлон, Диоскурларнинг тасвири туширилган эди.

Уларда подшонинг мартабасини, исмини ҳамда лақабини қаратқич келишигида, масалан «подшо Антимах Худонинг» деб берувчи грек ёзувлари ярим доира ёки устунча шаклида жойлаштирилган. Бундан ташқари, танганинг терсида маъбуднинг тасвири ёнида бир неча грек ҳарфларидан иборат монограмма² ҳам бор. Монограмманинг нима учун кераклиги ҳалигача номаълум: баъзи тадқиқотчилар бу зарбхона номларининг қисқартириб ёзилгани деса, баъзилари тангаларни чиқариш учун масъул бўлган амалдорларнинг исмлари, ҳатто танга зарб этилган сана деб ҳам тахмин қилишади.

Грек-Бақтрия тангаларида андозага туриб қолган тасвирлардан чекиниш ҳоллари ҳам учраб туради. Масалан, подшо Евкратид даврида зарб этилган тангалар ичида ўнг томонида подшоҳнинг ўз сурати ҳамда «Улуғ шоҳ Евкратид» деган ёзув, терсида эса йигит ёки эркак ҳамда пешонасида тиллақош таққан аёлнинг ён томонидан олинган сурати акс этирилган. Суратнинг тагида: «Гелиокл ва Лаодика» деб ёзилган тангалар учрайди.

Аҳамонийлар дариги. Эрамиздан аввалги VI-V асрлар.

Ахеменидский дарик IV в. до н. э.

Achaemenid daric. IVth century B. C.

¹ *Медальер — медаль ёки танга қуйиш ёки зарб этиш санъати. (Тарж.)*

² *Монограмма — грек тилида моно-бир; грамма-ҳарф, ёзув. Бу ерда: тангада монограмма — тангани зарб қилган уста ҳамда ҳукмдор исми-шарифларининг жим-жимадор бош ҳарфи. (Тарж.)*

¹ *Медаль-танга — биронта улуг зот, шарафли сана, қимматчилик ёки қаҳат, очлик йиллари муносабати билан зарб этилган танга. (Тарж.)*

Александр, Антиоль, Диодот ва Евтидемлар шарафига бағишланган медаль-тангалар¹ ҳам диққатга сазовор. Бундай медаль-тангалардан бири — Евтидем шарафига Антимах томонидан зарб этилган танга Панжакентда, Диодот ва Евкратид шарафига Агафокл томонидан чиқарилган учта танга Бухорода топилган дафина ичидан чиққан. Ҳиндистоннинг бир қисми Грек-Бақтрия салтанатининг таркибига қўшилганидан кейин, баъзи ҳукмдорлар томонидан зарб этилган тангаларда хароштх ёзуви ва фил, зеба-буқа, қора қоплон тасвирилари пайдо бўла бошлади. Бу жиҳатдан Грек-Бақтрия мис тангаларида хилма-хил ҳайвонлар тасвири берилган, баъзи тангалар эса қадим гандҳар зарбхоналари таъсирида тўртбурчак шаклини олган.

Кизиги шундаки, Грек-Бақтрия тангалари техникавий ижроси жиҳатидан ва хусусан, подшоҳларнинг сиймосини акс эттиришдаги бадий ифода усуллари жиҳатидан ҳатто энг балаңд савияда зарб этилган эллада тангаларидан устун туради. Қадимги Грецияда Грек-Бақтрия тангалари Сицилиянинг декадрахма ҳамда тетрадрахмаси билан бир қаторда антик давр танга зарб этиш ишининг энг нодир намунаси ҳисобланарди. Уларнинг фикрича: «Танга зарб қилиш иши ўз бадий қонуллари ва талабларига эга мустақил санъатдир».

Тангаларда акс эттирилган Грек-Бақтрия подшоҳларининг тасвирилари бу умумий тарзда қабул этилган ягона идеал ҳукмдорнинг тасвири бўлмай, балки подшонинг ўз чинакам суратидир. Подшоҳлар бир-биридан фақат юз кўриниши билангина ажралиб турмайди. Мусаввирлар уларнинг ҳар бирининг аҳволи руҳиясини беришда ажинлардан, кўз боқишларидан, лаб ифодаларидан унумли фойдаланганлар.

Парфия тангаларида тасвир этилган шоҳларнинг сиймоларини ҳар бир шоҳ сурати учун индивидуал бўлган тиара² шакли орқали фарқласа бўлади. Парфия шоҳларини бошқалардан фарқлайдиган белги бу «оссурий» типи деб ном олган қалин, узун, тўлқинсимон турувчи соқолдир. Танганинг чап томонида беш аср давомида ўзгармай қолган расмда — узатилган ўнг қўли билан ёй тутган шоҳнинг тахтада ўтиргани ифодаланган. Унинг чор атрофида грекча ёзувлар. (Мелоддан аввалги I асрдан бошлаб тангаларда парфия тилидаги ёзувлар пайдо бўла бошлади.)

Ёзувларнинг мазмуни бир хил — ҳоқими мутлақнинг сифатлари ҳамда Парфия подшоҳлигининг асосчиси Аршакнинг номи, гоҳо подшоҳнинг ўз номи зикр этилган. Монограммада кўпинча танга қачон ва Парфия давлатининг қайси таксоли зарб этилгани ҳақидаги маълумотлар ёзилган.

Альбомимизда босилган Митратат II, Синатрук, Фраат IV ва Фраат V, Вонон, Вологез II, Артабанларнинг кумуш драхмалари ҳамда Вологез I нинг кумуш тетрадрахмаси парфия танга зарб қилиш санъатининг энг яхши намуналаридандир. Марғиёна ҳоқими Санобарнинг мис тангалари ҳам парфия тангалари сирасига мансуб.

Мелоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида Ўрта

² *Қадимги Шарқ подшоҳлари ҳамда Рим напаларининг бош кийими. (Тарж.)*

Осиё халқларининг этник ва сиёсий ҳаётида улкан ўзгаришлар содир бўлди. Эрон кўчманчилари — Ўрта Осиёнинг шимоли ҳамда шимоли-ғарбида бепоён чўлу биёбонларда яшовчи тўхар, ассия, пасий, сакаравл, юечжи қабилалари бошқа кўчманчи қабилалар тазйиқи остида Грек-Бақтрия подшолигига қарши ҳужумга ўтиб, Шарқдаги сўнги эллада давлатини ер билан яксон қилдилар.

Мелоддан аввалги II-I асрлар охирида бу қабилаларнинг бир гуруҳи Сўғд, иккинчи гуруҳи эса Бақтрия подшолигини эгаллашди. Бу даврда ҳар икки давлат бир пайтнинг ўзида «ёввойиларга тақлид» деб ном олган тангалар зарб эта бошлади ва бу тез орада кенг миқёсда тус олиб кетди. Бу тақлидларни Ўрта Осиё халқларининг танга зарб этиш ишида ибтидоий шакл дейиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки бундан аввал тангалар Бақтрия салтанатининг грек ҳукмдорлари томонидан зарб этилар эди. «ёввойиларга тақлид»нинг иқтисодий ва юридик жиҳати бошқа кўпгина илмий аспекти сингари Ўрта Осиё тангашунослигининг энг мураккаб соҳаларидан бири деб ҳисобланади.

«ёввойиларга тақлид», аслини олганда, ҳақиқий танганинг нусхаси бўлиб (ҳар қалай ибтидоий даврда шундай эди), асл нусхадан маъдан таркиби, вазни, тасвирнинг сифати, пала-партиш ёзувлари билан ажралиб туради. Зарб этишнинг ҳар бир кейинги босқичида йўл қўйилган хато ва ўзгаришлар борган сайин кўпайиб, охир-оқибатда асл тангадаги тасвирлар ва ёзувлар бутунлай ёки деярли бутунлай таназулга юз тутди.

Ўрта Осиёда «ёввойиларга тақлид» тангаларини зарб этиш ҳамда уларни муомалага киритиш пул муомаласи ривожланган ёки бутунлай пул муомаласи бўлмаган областларда амалга ошириларди.

Сўғд ва Бақтрия подшоликларида Евтидем ҳамда Гелиокл тетрадрахмаларига ва Евкратиднинг обол¹ларига ўхшатиб зарб этилган тангалар кенг расм бўлган эди. «ёввойиларга тақлид»нинг аксарият ҳолларда яхши томонлари ҳам бўлган: ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг муайян бир палласида улар акс эттирган тасвирлар ва ёзувлар бутунлай ёки қисман ўзгартирилган ҳолда маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақил зарб андозасига айланиб қолган. Бундай мустақил танга турининг намунаси сифатида расми ушбу рисолада келтирилган, афтидан Бухоро воҳасида зарб этилган Евтидем тетрадрахмасига тақлидан зарб этилган тангаларни айтса бўлади. Улардаги шоҳ Евтидем тасвири бошига тиара кийган маҳаллий ҳукмдорнинг тасвири билан, грек тилидаги ёзувлар (легенда²), сўғд ёзувлари билан алмаштирилган. Бақтрия давлатида Гелиокл ва Хоразмда Евкратид тетрадрахмасига тақлидан зарб этилган тангалар айнан юқорида зикр этилган йўлни босиб ўтган.

Эрамиздан аввалги дастлабки асрлардан бошлаб то эрамизнинг биринчи асрларига зарб этилган Сўғд тангалари бу жиҳатдан диққатга сазовордир. Бу даврнинг беҳисоб, турли-туман Сўғд тангаларини бир неча туркумга бўлиш мумкин:

1. Антиох I. Селевкийлар тангаларига тақлидан зарб

¹ *Обол* — қадимги Грецияда сих шаклидаги пул, кейинчалик 1/6 драхмага тенг танганинг номи.

² *Легенда* — тангада учрайдиган барча ёзувлар, қисқартirilган сўзлар, алоҳида ҳарфларнинг агамаси. (Тарж).

Танга зарб қилиш учун ишлатиладиган юқори ва қуйи қолиплар.

Верхний и нижний штемпель для чеканки монет.

Mint die

этилган, терс томонида отнинг боши тасвири туширилган кумуш ҳамда мис тангалар. (Мелоддан аввалги II-I асрлар ҳамда эрамизнинг I асри.)

2. Селевкийлар ёки Александр драхмасига бориб тақалувчи, Геракл ва Зевс тасвири туширилган, аммо сўғд ёзуви бор кумуш тангалар.

3. Чопиб кетаётган от ва тик турган тангри тасвири туширилган (икки алоҳида-алоҳида тур) Гиркод кумуш тангалари.

4. Тирандоз тасвири ҳамда сўғд ёзувлари (легенда) туширилган кумуш тангалар.

5. Грек тилидаги ёзувлари хиралашган, пала-партиш сўғд ёзувлари бор Евтидем тетрадрахмларига тақлидан зарб этилган тангалар.

Сўғд тангаларининг аксарият қисми тўғри шаклдаги, юзи ўймали, вазни ва диаметри ўртамиёна кумуш тўғаракчалари (Евтидем тангаларига тақлидан зарб этилган тангалар бундан мустасно) дан иборатдир.

Буларнинг орасида скифат, яъни бир томони қавариқ, иккинчи томони ботик, тирандоз тасвири тангалар алоҳида ўрида туради. Ҳозирги пайтгача мис сўғд тангалари дафиналари камдан-кам учрайди, сўғд танга системаси монометалли, яъни бир турдаги маъдан — кумушнинг ишлатилишига асосланган бўлиши мумкин. Сўғд тангаларининг ўнгида ҳукмдорнинг ён томонидан берилган сурати; терс томонида эса тирандоз, найза ушлаб турган маъбуд, чопиб кетаётган от ёки шохли от бошининг сурати берилган. Гиркод туридаги сўғд тангалари мелоддан аввалги II аср ва эрамизнинг I асрида Сўғд давлатини забт этган кўчманчи қабилалар ҳукмдорлари томонидан зарб қилинган бўлса керак. Бу турдаги илк зарб этилган тангаларда фақат грек тилида имзо, ёзувлар, кейин грек-сўғд тилидаги муштарак ёзувлар ва ниҳоят биргина сўғд ёзувлари мавжуд эди.

Бундан тангаларнинг ўнг томонида пешонаси тор, бурни катта ва бодомқовоқ ҳукмдорнинг тасвири бўлиб, унинг дўрдоқ лаблари устидан шопмўйловлари осилиб турибди, иягидаги бир тутам соқоли, пешонасини қоплаган сочлари ҳафсала билан таралган, сочига қўш тасма танғиб қўйилган. Дастлабки тангаларнинг терс томонида ўнг қўлида найза тутган, кифтлари узра олов ёлқинланувчи, нигоҳи тўғрига қараган тангри тасвири. Кейинчалик чопиб бораётган от сурати пайдо бўлади. Ҳукмдорларнинг антропологик типни, соч, соқол-мўйловларининг олиниш усули бир-бирига жуда ўхшаш, бунинг устига, худди шу аломатлар мелоддан аввалги биринчи асрда ва эрамизнинг биринчи асрида Бақтрия ва Сўғд подшоликларини босиб олган бошқа кўчманчи қабилаларнинг ҳукмдорлари жорий этишган тангалардаги тасвирига ўхшаб кетади. Булар ҳаммаси битта этник гурупадан чиққан бўлиши ҳам мумкин.

Эрамиздан олдинги иккинчи асрда Хоразмда ҳам танга зарб қила бошланади. Дастлабки Хоразм тангалари Евкратид тетрадрахмларига тақлидан зарб этилган йирик кумуш тангалар бўлиб, асил нусхалардан фарқи ўлароқ, ёзувлари хиралашган, терс томонида ўзига хос белги — тамга бөрлиги билан ажралиб туради. Кейинчалик ўнг

томонида Евкратид тасвири маҳаллий ҳукмдор сурати билан ўзгартирилади ва хиралашган грек ёзувлари билан бир қаторда подшонинг исми ва унвони ҳақида маълумот берувчи Хоразм тилидаги ёзувлар, танганинг терс томонида эса суворийнинг тасвири пайдо бўлади.

Баъзи бир тадқиқотчилар Беруний маълумотларига асосланиб, тангада тасвирланган сиймо хоразмшоҳлар сулоласининг асосчиси суворий тангри Сиёвуш деса, бошқалар бу тасвирда подшо-тангри берилган, дейдилар.

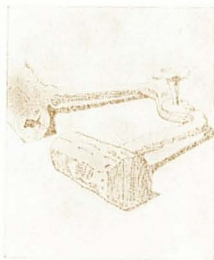
Сўнг суворий-тангри тасвири тамға билан бир қаторда етти аср мобайнида, яъни Хоразм тангаси зарб қилиниши тугагунга (эрамизнинг VII асри) қадар бу жойларда тарқалган барча тангаларда зарб этиб келинган, фақат тасвирнинг шакл-шамойили ўзгариб турган холос.

Ўрта Осиё тангашунослигига учраган бу ажойиб воқеа бир сулоладан келиб чиққан хоразмшоҳларининг издошлиги, қадимий анъаналарга содиқлигидан далолат бериб туради. Альбомда келтирилган тангалар сурати хоразмшоҳларнинг сўнгги даврида зарб этилган намуналаридан олинган. Бу Хоразм подшолари Бравик ҳамда Савушфанларнинг қумуш тангаларидир. Улар бундан олдинроқ зарб этилган тангалардан шакл жиҳати билан, қалинлиги билан, шоҳ тасвири ва ёзувларнинг мазмуни, бирмунча замонавий зарб қилиниш усули билан ажралиб туради. Савушфан тангаларининг ўнг томонида четга қараб турган, пешонасида ярим ой, ўзига ярашиқли тож кийган, соқоли олинган шоҳнинг ўта таъсирчан тасвири берилган. Шоҳнинг бўйнида икки қатор маржон, боши узра тиллақош тасмалари ҳилпираб турибди.

Тангада шоҳ Савушфан номи зикр этилган сўғд ёзуви бўлиб, унинг таржимаси: «Сиёвушдек донгдор» — демакдир. Танганинг терс томонида хоразм суворийларининг анъанавий тасвири ҳамда «Сиёвуш подшо ҳазратлари» деган Хоразм танга зарб қилиш услубига хос ёзув бор. Хоразмшоҳлар томонидан чиқарилган сўнгги тангаларда араб ёзувлари пайдо бўлиб, бу ўз ўрнида Хоразмда араб халифаларининг таъсири кучайганлиги, сўнгги хоразмшоҳлардан бири ислом динига кирганлигидан дарак беради.

Хоразмда шоҳ ва суворий тасвири туширилган анъанавий тангаларнинг зарб этилиши асримизнинг VII асри ўрталарида тугалланган бўлса керак.

Энди Ўрта Осиёнинг шимолий вилоятларини тарк этиб, янгидан жанубга, греклар «Минг шаҳар ўлкаси» (гарчи бу номда пича муболага бўлса ҳам, аслида ҳақиқатга яқин) деб аташган Бақтрия подшолигига қайтамыз. Бақтрия авваллари ҳозирги Шимолий Афғонистон, Ўзбекистон ва Тожикистон территориясида жойлашган бўлиб, чиндан ҳам буюк ҳамда ажойиб мамлакат эди. Бу ерда илк деҳқончилик маданияти пайдо бўлган, қадим замоннинг кудратли Грек-Бақтрия ҳамда Қушон подшоликлари асос топган. Бу ерда санъатнинг шоҳ асарларини тўплашган, бу ер йирик шаҳарлар маркази, улар орасида араблар «мадина ал-умма», яъни «шаҳарлар онаси» деб аташган «Бақри-Балх» шаҳри жойлашган

Танга зарб қилиш учун ишлатиладиган кўчма Рим қолипи.

Римский подвижной штемпель для чеканки монет.

Roman movable mint die

Қадим замон пул муомаласида ишлатилган каури-чағаноқ.

Раковина — каури.

A Kauri shell

Танга зарблашни акс
этирувчи Постум шаҳри
тангаси.

Монета города По-
стума с изображе-
нием чеканки монет.

Coin from Postum
bearing a mint scene

эди. Бактрияда Ўрта Осиёнинг бошқа жойларига нисбатан анча эртароқ танга-чақа зарб қилина бошланган, товар-пул муомаласи эса юқори даражага кўтарилган. Бактрия тангаларининг қадимги тарихи ҳақида юқорида сўз юритган эдик. Энди Бактрия буюк Қушон давлати таркибига кирган даврига бир назар ташлайлик. Бирок аввал бир қур тарих саҳифаларини арақламай ўтиб бўлмайди.

Эрамиздан аввалги II аср ўрталарига келиб, юечжи номли эрон қабиласи хунн қабилалари тазйиқидан қочиб, Ўрта Осиёнинг жанубига кўчиб келади. Бошда юечжи қабиласи Бактриянинг Амударё шимолидаги қисмини босиб олади, сўнгра бутун подшоликни забт этади. Бирмунча вақт ўтганидан кейин, юечжи иттифоқи беш қисмга — мулкларга бўлиниб кетади, уларнинг ҳар бирини қабила оқсоқоли — ёбғу бошқаради. Эрамиздан аввалги I аср боши ёки ўрталарида Қушон мулки тобора кучайиб, унинг ёбғуси Қужула Кадфиз ҳамма мулкларни бирлаштириб, Кобулистон ҳамда Гандҳарни забт этади ва Қушон давлатини ташкил қилади. Қушон давлати ўз аҳамиятига кўра, Хань империяси, Парфия подшолиги ва Рим салтанатига тенг, қадимги дунёнинг энг забардаст давлатларидан эди. Бу давлат эрамиздан аввалги I аср ўрталаридан то эрамизнинг III аср ўрталарига қадар, яъни 200 йилча яшади, аммо айна равақ топган пайти буюк Қушон подшоҳи Канишка даврига тўғри келади. Канишка эрамиздан аввалги II асрнинг биринчи ярмида, яъни Қушон давлати таркибига Ҳиндистон ва Афғонистоннинг талай территориялари, Ўрта Осиёнинг жануб вилоятлари кирган даврда ҳукмдорлик қилган эди.

Қушонда танга зарб қилиниши баъзи бир тадқиқотчилар исмини «Герай», бошқалари эса «Санаб» деб ўқишган ҳукмдорнинг тангаларидан бошланади. Бу тангалар икки хил бўлиб, бири тетрадрахма, иккинчиси обол (бу ерда: чақа) эди.

Тетрадрахманинг ўнг томонида сочлари ҳафсала билан таралган, пешонасига тасма боғлаган, юзларида ғайрат-шижоат барқ уриб турган эркак кишининг белигача тушган сурати берилган. Танганинг терс томони киши диққатини ўзига тортади: ўртада от минган шох, унинг орқасида гулчамбар тутган Ника (Зафар) маъбудаси парвоз қиляпти. Шу ернинг ўзида «Қушон ҳукмдори Герай Санабники» деган тўрт сўздан иборат грек

ёзуви бор. Бу сирли тангаларнинг ўргана бошланганига ҳам юз йилдан ошди: сўнгги икки ўн йиллик мобайнида тангашунослик илми қўлга киритган янги маълумотлар ҳамда Халчаёнда топилган «Герай»чаларнинг ҳайкаллари Кушон ҳокими хукмронлик қилган даврга оид кашфиётлар қилишга имконият берди. Хусусан, таниқли совет эроншуноси В. Л. Лившицнинг тахминига қараганда «Герай» сўзи исм эмас, сифат (эпитет) бўлиб, турк тилида «донгдор (қахрамон) зот», «Санаб» сўзи эса Санобар сўзининг қисқартирилган шакли бўлиб, «балогардон», «ёвқур» маъносини англатади. Аммо бу тангаларга оид кўп нарсалар ҳали ноаниқлигича қолган. Кушон мис чақалари бундан ҳам ҳайратомуз ва сирлироқдир. Уларда ҳукмдорнинг исми йўқ, фақат мансаби ва лақабини англатувчи «Шоҳлар шоҳи (шаҳаншоҳ) Буюк халоскор» деган грек ёзувигина мавжуд. Илмда «Номаълум шоҳ» ёки «Сотер Мегас»нинг тангалари деб ном олган бу чақалар Ўзбекистон ва Тожикистон жанубида олиб борилган археологик қазилмаларда жуда кўплаб учрайди. Бу тангалар қайси Кушон шоҳи томонидан зарб этилгани ҳақида тинимсиз мунозаралар ҳалигача давом этмоқда. М. Е. Массон ва бизнинг фикримизча, уларни Кужула Кадфиз замонида зарб этишган, бошқа тадқиқотчилар фикрича эса тангаларни Кадфиз Вима чиқарган. «Сотер Мегас» тангаларининг ўнг томонида қўлида калта ва енгил найза — дротик ушлаган идеал шоҳ сиймоси акс эттирилган. Дарвоқе, баъзи бир тадқиқотчилар бу шоҳ сиймоси эмас, балки маъбуд Митра деб тахмин қилишади. Танганинг терс томони ўртасида узатилган қўлида жанг болтаси — табар-загнул тутган отлик шоҳ тасвири ўйилган.

Кушон шоҳи Кадфиз II замонида пул ислоҳоти ўтказилиб, янги танга системаси асосий статери 8, 03 г. келадиган турли-туман сифатдаги тиллалардан зарб этишга асосланган бўлиб, икки хил танга жорий этилганди: бири 16, 07 г, иккинчиси эса 2, 01 г. Шунинг билан бир қаторда диаметри 23-25 мм, вазни 16-17 г. келадиган мис тангалар ҳам муомалага чиқарилганди. Тангаларнинг ўнг томонида бериладиغان суратнинг доимий тури ҳам ишлаб чиқилди. Бу суратда юзи ён томонидан акс эттирилган шоҳ меҳроб олдида тик турганича қандайдир диний ибодат адо этмоқда. Бу типдаги қоҳин-шоҳ тасвири бошқа барча Кушон подшолигининг шоҳлари, шу жумладан, Канишка, Васудева, Канишка III танга-

Кўҳна Чоч тангаси. Ўнги ва терси.

Древнепечачская монета (III—IV вв. н. э.).

Coin of early Chach, IIIrd-IVth centuries A. D.

ларида (Хувишка тангалари бундан мустасно) мавжуд. Кушон тангаларининг терс томонида берилган ҳомий маъбудалар тасвири айниқса мароклидир. Кадфиз II ва Васудева тангаларида ҳомий маъбуда сифатида буқа Нанда ёнида турган ҳинд маъбудаси Шива намён бўлади. Канишка ва Хувишка тангаларида маъбудалар аҳли жам: (пантеон — маъбад) авесто динига мансуб Оташ, Вад, Мехр, Мох, Орлаг, Фарр, санамлар Нана ва Ардохш; грекларнинг Гелиоси, ҳиндларнинг Буддаси, мисрликларнинг Сораниси.

Кушон тангаларида тасвирланган маъбудларни ўрганиш кўп миллатли Кушон подшолиги халқларининг қурама дини тарихидан гоёат муҳим маълумотлар беради.

Ўз навбатида бу маълумотлар кушонликлар тасвирий санъати ривожининг услубий хусусиятини тушуниш учун ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, Грек-Бақтрия тангаларидаги подшоҳларнинг конкрет портретларидан фарқли ўлароқ, кушон тангаларида маълум бир шохнинг индивидуал портрети эмас, балки, умуман бир ҳукмдорнинг абстракт сиймоси берилади.

Тангаларда берилган маъбудалар нусхаси эҳромлардаги монументал ҳайкаллардан олинган бўлса керак. Бақтрия ёзма обидалари кашф этилишига қадар олимлар кушон тангаларини ўрганиб, мазкур подшоликда жорий этилган муҳим бир ислоҳот ҳақида маълумот олишга муяссар бўлишган. Шох Канишка тангаларида олдинги грек ёзувларининг ўрнига бақтрия тилидаги ёзувлар пайдо бўлади, бақтрия тили шарқий-эрон тиллар мажмуасига киради. Бақтрия ёзуви асосидаги йигирма тўрт ҳарфга яна бир сирғалувчи «сан» ҳарфи қўшилган ҳолда грек тилини олишган.

Эрамизнинг III-IV асрлари Ўрта Осиё тарихида ижтимоий-сиёсий соҳаларида кескин ўзгаришлар даври бўлди. Қадимги дунёнинг сўнги энг улкан ва забардаст давлатлари — Кушон ва Парфия инқирозга юз тутди, уларнинг собиқ ерлари янги, қудратли Сосонийлар давлатига қўшилиб кетди. Энди бу ерларга сосоний шохлари томонидан тайинланган ноиблар — кушоншохлар ҳукмронлик қила бошладилар.

Сосоний кушоншохларнинг тангалари икки туркумга: сосоний-кушон ва кушон-сосонийлар тангаларига бўлинади. Биринчи туркумга оид тангаларнинг ўнг томонида ҳукмдор кушоншохнинг ён томондан кўкраги билан олинган сурати зарб этилган, терс томонида эса муқаддас меҳроб ёнида зардуштий динининг бош маъбуди Ахура Mazda янги шохга ҳукмдорлик белгиларини топшираётган манзара ёки пенгтоқлар остидаги тахтда ўтирган шох тасвирланган. Иккинчи туркумга мансуб тангалар Кушон шоҳи Васудева тангалари андозаси билан зарб этиларди. Мазкур тангаларнинг ҳаммаси альбомда баён қилинган.

Бундан ташқари, собиқ Кушон ўлкаларида Кушон шохлари Хувишка, Васудева ва Канишка III тангаларига қийсан зарб этилган тангалар кенг жорий этилганди. Улар асл нусха тангалардан нафақат тасвирларнинг муштараклиги, сайқали билан, балки, вазн, диаметр, ва тайёрланиш сифати билан ҳам кескин фарқ қилади. Танга

доиралари аксарият ҳолда кичик диаметрли, қалин, беўшшов шаклда бўларди.

Қизиғи шундаки, аини пайтда Хоразмда ясси мис симдан ёнган нон шаклидаги тангалар зарб қилинardi.

Қадимги замон таксолларида танга зарб қилиш техникаси инқирозга юз тутгани тасодифий ҳол эмасга ўхшайди. Бу воқеа Ўрта Осиё моддий маданиятининг бир қатор соҳаларида танглик бошланган вақтга тўғри келади. Баъзи бир тадқиқотчилар буни қадимги ижтимоий формациянинг умумий тангликка юз тутганининг ифодаси деб ҳисоблайдилар.

Шунинг билан бир қаторда эрамизнинг III-IV асри Ўрта Осиё танга зарб қилиш ишининг тарихида, пул муомаласи жорий этилган территориялар тобора кенгайиб, танга зарб қилишнинг янги марказлари пайдо бўлганлиги қайд этилади. Маҳаллий мис тангалар биринчи бўлиб Кеш (ҳозирги Қарши ва Шаҳрисабз), Чоч (Тошкент области) ва Бухорода пайдо бўлади. Тасвирий жиҳатдан Кеш тангалари алоҳида диққатга сазовордир. Тангаларнинг ўнг томонида ҳоқимнинг кўксигача тушган расми бор. Унинг сочлари ғалати тарзда таралган: бош учидидаги тасма билан турмакланган соч сим-сим пастга салқиланган. Танганинг терс томонида эса орқа оёқларида туриб одам билан олишаётган шер тасвири берилган.¹ Бундай сюжет Ўрта Осиёда зарб этилган бошқа тангаларда учрамайди, ammo у эрамиздан олдинги IV асрда Киликия қумуш тангалари ҳамда Аҳамонийлар давридан бошлаб Эроннинг бир қатор санъат обидаларида қайд этилган.

Мазкур сюжет Кеш ҳоқимларининг тангаларига қайси йўл билан келиб қолгани номаълум. Боз устига, бу тангаларда ҳоқим тасвири ҳам ўзгача бўлиб, қадим Ўрта Осиёдаги бошқа тангаларда берилган ҳукмдорларнинг образларига ўхшамайди. Эрамизнинг V-VII асрлари — илк ўрта аср даври Ўрта Осиё тарихида кескин ўзгаришлар рўй берди; феодал тузум мустаҳкамланиб, тобора ривожланиб борди, унча катта бўлмаган давлатлар ташкил топди, бу давлатлар ўз навбатида беҳисоб майда, кўпинча мустақил ҳоқимликлардан иборат эди. Бу даврга келиб, Ўрта Осиёнинг турли жойларида Шарқнинг қудратли давлатлари: эфталитлар (эрамизнинг V асри иккинчи ярмидан VI асрнинг биринчи ярмигача); сосонийлар (эрамизнинг I асри ва VII асрнинг ўрталаригача); турк хоқонлиги (эрамизнинг VI асри иккинчи ярмидан VIII аср ўрталаригача) таъсирида бўлиб, ниҳоят VII асрнинг биринчи ярми охиридан бошлаб Ўрта Осиё узил-кесил араб халифалиги (аввали Умавийлар кейин эса Аббосийлар) таркибига киради. Илк ўрта аср даврида Ўрта Осиё халқлари ҳаётда талай ўзгаришлар юз берди: бу ўзгаришларнинг бошланиши кўчманчи эроний ҳамда хионит, кидарит, эфталит каби тоғли қабилалар бостириб кириши, VI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб турк қабилаларининг келиши (натижада Ўрта Осиёнинг бир қатор вилоятлари турклашиши) билан белгиланади.

Моддий ва бадий маданият соҳаларида ҳам улкан

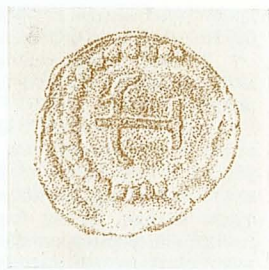

Шоҳ Канишканинг Кушон тангаси.

Кушанская монета царя Канишки (первая половина II в. н. э.).

Kushan coin of king Kanishka. First half of IInd century A. D.

¹ Бу сюжет Гильгамеш афсонасига ҳам бориб тақалади. (Тарж.)

Термизшоҳлар тангаси, эрамиздан аввалги VI-V асрлар. Ўнги ва терси.

Монета термезшахов. (V—VI вв. н. э.).

Coin of Termez-Shahs. Vth-VIth centuries B. C.

¹ *Чекан — (штампель) танга-чақа, медалъ ва шу кабиларни зарб қиладиган штамп, қолип. Бу ерда — зарб қилганда ҳосил бўлган тасвир. (Тарж.)*

² *Иконография — бирон кишининг расмлари ёки ҳайкаллари ни ўрганиш ёки ёзиш. (Тарж.)*

ўзгаришлар юз бера бошлади. Турган гапки, танга зарб қилиш иши бу ўзгаришлардан четда қолмади. Бу ерда одатдагидан ташқари беҳисоб танга чеканлар пайдо бўла бошлади.

Тангаларни нисбатан йирик ўлкаларнинг (Сўғд, Хоразм) ҳукмдорлари, кичик улус ҳукмдорлари (Панжакент), ҳатто шаҳарлар (Масалан, Бухоро воҳасидаги Пайкенд) зарб қилишарди. Сиёсий ва анъанавий алоқалар таъсирида аксарият Ўрта Осиё мулки амлоклари қудратли қўшни давлатларнинг тангаларидан нусха олиб, танга зарб қилар эдилар. Масалан, сўғд ихшидлари ва баъзи бир турк ҳукмдорлари хитой тангаларига ўхшатиб думалоқ, ўртасида тўрт бурчак тешиги бор тангалар, Бухорода эса Сосоний сулоласидан шоҳ Варахран V тангаларига тақлидан тангалар зарб этишади. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида (Чағониён ва Термизда) бошқа Сосоний шоҳлар: Пероз (Фируз) (439-484) ҳамда Хусрав I Ануширвон (531-579) тангаларига тақлидан зарб қилар эдилар. Сўғд, Чоч, Чағониённинг баъзи ҳукмдорлари ўз тангаларининг иконографияси²га асослаб Византия тангаларини олишган. Альбомда сурати илова қилинган Чоч ва Чағониён тангаларининг ўнгида шоҳ ва маликанинг кўкрагигача туширилган тасвири бор. Олдинлари бундай тасвир Ўрта Осиё танга зарбчилигида бўлмаган, аммо кўпинча Византия тангаларида, хусусан, император Юстиниан II (565-578) тангаларида (уларда император ва малика София тасвири бор) учрайди.

Фақат Хоразм қадимги анъаналарга содиқ қолди. Эрамизнинг биринчи асрида қолипга тушган иконографик схема: танганинг ўнгида ҳукмдор, терсида от минган шоҳ тасвири илк ўрта аср даврида ҳам ўзгармай қолди. Балки бу Хоразмнинг сиёсий ва иқтисодий турғунлиги ва мутаассиблигига боғлиқдир. Илк ўрта аср даврида Ўрта Осиёнинг турли жойларида танга зарблаш кумуш ва мисга асосланган эди, тилладан танга зарб қилинмасди. Сўғд, Чоч, Истравшан, Еттисойда фақат мис чақалар зарб этиларди, кумуш тангаларга бўлган эҳтиёж эса сосонийларнинг кумуш тангалари билан қондирилган бўлса керак. Хоразм, Бухоро, Чағониёнда мис тангалар билан бир қаторда кумуш тангалар ҳам зарб қилинган. Ўрта Осиёга Византия олтин солидлари ҳам олиб келинган, аммо улар реал пул муомаласида бўлганми-йўқми бу бизга қоронғи. Аммо мазкур тангалар зеб-зийнат сифатида ишлатилган

индикациялар (яъни, ўнги ва терисида бир хил ўйма тасвири тангалар) яратилишига олиб келди. Византия тангаларидан ясалган индикацияларни, ҳатто бу тангаларнинг ўзини ҳам Ўрта Осиёнинг қадимги қишлоқлари гуристонларида топиш мумкин.

Илк ўрта аср даврида антик даврга нисбатан танганинг ўнг ва терслари анчагина ўзгарди. Тасвирилар бўртма эмас, сийқароқ, расмлар эса оддий чизила бошланди.

Ёзувлар ва насабни билдирувчи тамғаси бор, аммо ҳукмдор ёки маъбуданинг тасвири сиз, шунингдек, ҳеч бир ёзувсиз тангалар юзага келди. Бундай ҳол илгари сира учрамаганди.

Ўрта Осиёнинг бир қатор вилоятлари тангаларини иконография нуқтаи назаридан қисқача тавсифлаб ўтайлик.

ЧОЧ. Бу вилоятнинг турли жойларида зарб этилган тангалар ғоят хилма-хилдир. Кўпинча тангаларнинг ўнгида тик боқувчи ёхуд юзини хиёл четга буриб турган ҳукмдор ёки шох ва маликанинг сиймоларини кўриш мумкин. Аксарият ҳолларда бу тасвирилар аниқ бир шахснинг портрет белгиларидан холи бўлади ва умумийлашган, баъзан ҳатто схематик образ тарзда ифодаланади. Тангаларда йиртқич ҳайвон, яйдоқ от ва туя тасвирилари ҳам тез-тез учраб туради. Бизнинг тахминимизча, бу жониворлар ҳукмдор уруғнинг ҳомий тотемлари бўлса керак. Тангаларнинг терси бир хил — ўртада тамға, унинг гир атрофида ҳукмдорнинг исми, унвони ҳамда мулк номи сўғд ёзувида берилган.

Кабарна мулкининг тангаларидаги иконография биз юқорида эслатиб ўтган доирадан тушиб қолади. Бундай тангалардан бирининг сурати альбомимизда илова қилинган. Танганинг ўнгида бир-бирига тескари қараб турган ҳайвонларнинг каллалари билан безалган тахт устида чордона қуриб ўтирган ҳукмдорнинг тасвири бор. Ҳукмдор ўзи тўғри ўтирса-да, юзи четга бурилган. Унинг ўнг қўли «худо ярлақасин» мақомида кўтарилган, чап қўли эса калта қилич дастасидан маҳкам тутиб турибди. Бошининг чап томонида илоҳий-фазовий рамз маъносида юлдуз ва ярим ой тасвири берилган. Мазкур тангадаги илоҳий ҳамда дунёвий рамзларнинг муштараклиги, балки теократизм — яъни, бир одам қўлида қўшалок вазифа, ҳам коҳинлик, ҳам шохлик жамланганининг ифодаси бўлса ажаб эмас.

Ҳоким Роханч (Истраушан) тангаси. Эрамининг VII асри ва VIII асрнинг биринчи ярми. Ўнги ва терси.

Монета правителя Роханча (Уструшана. VII — первая половина VIII вв. н. э.).

Coin of ruler of Rokhanch (Ustrushan). VIIth-first half of VIIIth century A. D.

Ҳоким Сатачар (Истравшан) тангаси.

Монета правителя
Сатачари (Уструшана.
Первая половина
VIII в. н. э.).

Coin of ruler of Sattachari
(Ustrushan).
First half of VIIIth century

СЎҒД. Илк Сўғд тангаларининг ўнгида силлик сочили маъбуданинг тасвири бўлса-да, VII асрнинг ярмидан Сўғд ҳокимлари — ихшидлар ҳамда уларга тобе амлоқдорлар тўрт бурчак тешикли, ҳеч бир тасвири сийқа тангалар зарб қила бошлашади. Танганинг ўнгида курсив билан берилган сўғд ёзуви ҳукмдорнинг исми ва унвонини (масалан, «Шоҳ Шипшир») билдиради. Танганинг терсида эса ҳар бир ҳукмдорнинг ўз сулоласига хос белги берилган. Бундай тангалар улардаги исм ва унвонлар ўзгартирилиб, Етисойда тургаш номли турк қабиласи, Бухоро воҳасида савдогарлар шаҳри бўлмиш Пайкент, Шимолий Тўхаристон ва Чочда зарб этиларди. Энг сўнги Сўғд тангаларида эрамизнинг VII асридан бошлаб сўғд ёзувлари билан бир қаторда қисқача араб ёзувлари ҳам пайдо бўла бошлайди.

ИСТРАВШАН. Қадимда ҳозирги Тожикистон ССР Ленинобод области ҳамда Ўзбекистон ССР Жиззах область территориялари жойлашган бу кичик ўлка ҳокимлари эрамизнинг VII аср иккинчи ярмида ва VIII асрнинг биринчи ярмида ўз мис чақаларини зарб қилишарди. Бу тангаларининг ўнгида сосонийлар тангаларига таклидан бошига қанотли чамбар кийган ҳокимнинг тасвири берилган. Ҳоким Сатагари тангаларида бунинг ўрнига бутпарастларнинг донишмандлик рамзи бўлмиш фил тасвири берилган.

БУХОРО. IV-V асрда зарб этилган Бухоро мис тангаларининг ўнгида тож кийган ҳоким бошининг нуқталар билан ўралган тасвири, терсида эса сосонийларнинг тангаларига хос оташпарастлар меҳроби ёки тамға берилган. Оромий тилидаги ёзув ҳукмдорнинг исми ва унвонини (масалан, «Асвор шоҳ») ифодалайди.

Эрамизнинг V аср ўрталаридан бу ерда Сосоний сулоласига мансуб шоҳ Варахран V тангаларига ўхшатиб кумуш драхмлар (Бухорхудотларнинг тангалари) зарб этиш йўлга қўйилди. Уларнинг ўнгида бошида жимжимадор тожли, сосонийлар шаҳаншоҳининг ён томондан олинган тасвири, терсида эса муқаддас олов қўриқчилари — мобедаларнинг тасвири туширилган. Тангалардаги ёзув сўғд хатининг Бухоро шакли бўлиб, «Бухоро шоҳи» маъносини англатади.

Бир тарафида нуртуя — бу «Авесто»да келтирилган

уруш маъбуди Веретратна бўлса керак — тасвири берилган мис тангалар ҳам кенг жорий этилганди.

ТҲХАРИСТОН. Ҳозирги Шимолий Афғонистон, Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубий районларида жойлашган бу илк ўрта аср ўлкасида тангалар, хусусан, кумуш тангалар зарб қилиш Сосонийларнинг кучли таъсири остида эди. Бу ерда сосонийларнинг турли-туман тангалари тарқалиши Пероз (Фируз) ва Хусрав I Ануширвонларнинг маҳаллий тангалари пайдо бўлишига олиб келди. Бу хил тангаларда қисқа-қисқа бақтрия, баъзан сўғд ёзувларидан иборат надчеканлар — тавқиъ (яъни тамга рамзи, рақамлар ва ҳарфлар), хилма-хил бош кийимлар кийган ҳукмдорларнинг ён томонидан олинган миниатюра суратлари, ҳатто ҳайвонлар тасвирлари диққатга сазовордир. Қадимда Сурхондарё ҳавзасида жойлашган Чағониён вилояти кумуш тангаларининг надчеканлари анча мароқлидир. Уларни диққат билан тадқиқ этиш натижасида Чағониён Бақтрияга қарашли бўлиб, бу ерда бақтрия ёзуви амалда қўлланилгани маълум бўлди. Бундан ташқари, эрамининг VI-VII асрларида ҳокимият бошида турган Чағониён ҳокимларининг бутун бир сулоласи аниқланди.

Чағониён вилоятида ўнгида ҳоким ва малика тасвири туширилган юпқа мис тангалар ҳам зарб этиларди. Улар Чоч ва Сўғд тангаларига ўхшаб кетарди-ю, аммо тасвирларнинг ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турарди. Расми альбомда келтирилган ўша тангалардан бири ғоят антиқа бўлиб, бундай хил танга дунёдаги бошқа ҳеч бир музейда топилмайди. Мазкур танга бошқаларидан Бақтрия тилидаги курсивли сўзлари борлиги билан ажралиб туради, ёзувнинг маъноси ҳали ҳамон аниқланмаган.

Тахминан шу даврнинг ўзида Чағониёнга қўшни бўлмиш термизшоҳларнинг чоғроқ салтанатида ғаройиб шаклли тангалар зарб этила бошланади. Уларнинг баъзи бирлари ўта скифат (ёнғоқ пўчоғи) шаклида бўлиб, бошқалари яссирок, ўнгида қанотли чамбар кийган ҳукмдор сиймоси, терсида тамга тасвирли, ёзувлари йўқ тангалар эди. Сосонийлар давлати таркибига кирган, Ўрта Осиёнинг ғарби-жанубида жойлашган Марғиёна ва Шимолий Хуросонда бу даврда ҳали тангалар зарб этилмасди. Марғиёнанинг бош шаҳри Марвда (ҳозирги Байрам-али атрофида) сосонийлар тангаларига тақлидан зарб этилган тангалар чиқаришарди.

Эрамининг 651 йили Марвни араблар босиб олиб,

«Арчаниа» (Бинокент) тангаси. Ўнги ва терси.

Монета «Арчаниа» (Бинакет). VII в. н. э.

Coin of „Archanaya“ (Binaket). VIIth century A. D.

уни Мовароуннаҳрга юришларида ўзларининг таянч нуқтасига айлантиришди. Эрамизнинг VII асри иккинчи ярмида Хуросоннинг араб волийлари Мовароуннаҳрга бир неча марта bosқинчилик хужуми қилишди, тахминан юз йил ўтганидан сўнг араблар бутун Ўрта Осиёни босиб олиб, уни Аббосийлар халифалиги таркибига қўшдилар. Араблар Ўрта Осиёга ислом дини, араб тили ва ёзувларини олиб келдилар. Тангаларнинг ташқи кўриниши ҳам бутунлай ўзгариб кетди. Агар араблар келган дастлабки даврларда тангаларда ҳали анъанавий тасвирлар сақланиб, янгилик қисқача араб ёзуви билан берилган бўлса, кейинчалик кўпинча қуфа усули билан ёзилган ва наққошлик усулида бажарилган бир турдаги халифалик тангалари жорий этилди. Биринчи араб тангалари бўлмиш фелс ва драхмлар эрамизнинг VII асри ўрталари ва иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг Ахсикент, Бухоро, Самарқанд, Кеш шаҳарларида зарб этила бошланди. Ўрта аср даврига келиб, Ўрта Осиё территориясида тангаларнинг беҳисоб ва хилма-хил турлари муомалага киритилган. Аммо бу борада бошқа китобда мулоҳаза юритамиз.